

**НАЗВИ ЇЖИ ТА НАПОЇВ У ПОЛІСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ:
ІСТОРИЧНИЙ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ КОМЕНТАР
(НА МАТЕРІАЛІ ДІАЛЕКТНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ)**

У статті аналізуються лексико-тематичні групи фразеологізмів, що містять компонент-назву страви або напою. З'ясовано найпродуктивніші у кількісному відношенні номінації; визначено основні семантичні типи фразеологічних одиниць; підкреслено, що фразеологізми із структурним компонентом – назвою їжі – становлять суттєвий пласт поліської фразеології.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця, фразеологічний компонент, семантика, етносвідомість.

Постановка проблеми. Фразеологізми – це сталі, пов'язані спільним змістом, постійно відтворювані у мовленні висловлення, що формуються на стереотипах етносвідомості і є показниками культури народу [1: 641]. Фразеологічні одиниці (далі – ФО) є результатом пізнавальної, трудової, культурної діяльності людини, оскільки саме через образність фіксується антропоцентричне сприйняття і переосмислення навколишнього світу. Слід зазначити, що фразеологізми характеризують усі сфери діяльності людини, фізичні та розумові особливості, рівень соціальної адаптації особи.

Мета. У статті зроблено спробу проаналізувати ареальні фразеологізми з компонентом-назвою їжі та напоїв, які побутують на території Середнього Полісся (північне наріччя), а також на суміжних територіях (перехідні говірки південно-східного та південно-західного наріччя).

Фразеологізми із харчовим компонентом містять інформацію про традиційну національну кухню етнічних поліщуків, звичаї та обряди наших предків. Варто зазначити, що окремі назви страв сьогодні не вживаються і замінені іншими лексемами (*рожок – пряник, розалик; ковма – картопляне тюрє*) інші страви сучасні господині не готують узагалі, й вони перейшли до розряду кулінарних архаїзмів, проте у фразеології зберегли свою номінацію та характеристики (*вергун, книш, содник, мандрика, кваша, лемішка*).

Як правило, в народній кухні переважали випечені та зварені страви із борошна, круп'яні вироби, молочні страви. До того ж, усі харчові складники (*тісто, дріжджі, мед* тощо) та готові вироби (*вареник, галушка* тощо) несуть певну інформацію: хліб (+) / галушка (-), олія (+) / сало (-): *Сливка – слинка, риба – вода, а хліб – голова / Не вмер Данило, так галушка вдавляла; Мати олію в голові / Дурний як сало без хліба* [2: 9-154; 3: 14-226].

Овочева складова у фразеології є зовсім мізерною – це квашений огірок, капуста, горох, цибуля, часник, хрін: *Нате й мій глек на капусту 'набридати'; Скривився як солоний гурок 'невдоволення'; Добрий як цибуля після чаю 'злий'; Змішати горох з капустою 'дурниця'.*

Особливою експресією відзначаються ФО, що містять компонент-назву **приправи** (сіль, перець, оцет, гірчиця, хрін, редька). Усі без винятку вирази характеризують негативні прояви людського буття, вади поведінки, недоліки фізичного та розумового розвитку, – ймовірно, що така емоційна насиченість зумовлена гострими смаковими якостями приправ (хрін, перець), постійним і надмірним споживанням (редька), дозованим уживанням (сіль): *Хрін редьки не солодший; Усолодився як черв'як у хріні; На дурняк і укус солодкий; В очі устряв як сіль; Я до тебе з серцем, а ти до мене з перцем*. Особливо метафоричними та виразними є ФО з компонентом **сіль**, оскільки це – незамінний консервант і приправа (З'їсти без солі 'знучатися'); дороговартісний продукт (Збирається як чумак по сіль 'ледачий'; Пішов як у Крим по сіль 'зникнути'; Уже мені не до солі, коли грають на басолі 1. 'байдужий', 2. 'безжурний'). У фразеології відзначено неприємні, болісні відчуття від потрапляння солі на рану, в око: *Сипати сіль на рану; Сіль в очах; Люблю як сіль в оці, як кольку в боці* – і порівняйте: *Солі на хвіст насипати 'байдуже'*. До позитивних сентенцій належать ФО: *Сіль землі 'найморальніша частина соціуму'; З'їсти [не один] пуд солі 'довго бути разом'*.

Перші страви у раціоні поліщука мали назву *борц*, *юшка*, а пізніше додалася і номінація *суп*. **Борц** – рідка овочева страва, що містить понад десять інгредієнтів, і була основною в раціоні селян; про значення борщу в народній кулінарії свідчить прислів'я: *Де борц і капуста, там хата не пуста*. Компонент *борц* є складовою частиною значної кількості ФО – це свідчить як про давні традиції приготування, так і про важливість цієї страви у харчуванні: 'набридливість': *Причепився як голодний до борцу; Згадати, як борц вчорапний їв; 'говорити дурниці': Вигадати таке, що і борц не кришатъ; 'засторога': Їж борц з грибами, бережи (держ) язик за зубами; 'недоречність': Бовтнув як сепель в борц; 'нікудишній': Хазяїн як з розбитого горшка борц; Смачний як пересолений борц; Свіжий як вчорапний борц; 'невдача': Вхопив як шилом борцу налив; Плаває як муха в борці; Наїстися кислодо борцу; Півень думав-думав і в борц попав; Попав як курка в борц; Упав у біду як курка в борц; Упав у біду як муха в борц; Набрав як борцу на шило; 'злість': Кислий борц; Ніби я йому в борц плюнув; Дивиться ніби я йому борц босими ногами перейшов; Розійшовся як жидівський борц; 'образа': У борц наплювати; 'лідарство': Ти, срако, вари борц, а я піду на москалі дивитися; 'інтенсивність': Борц китить аж перевертається; 'хворість': В середині клекотить як борц у горцику; 'байдужість': Гарячий як єврейський борц; Гарячий як свекрухин борц; Гарячий як циганський борц; Гарячий як жидівський борц під лавкою.*

Також лексема *борц* у складі фразеологізмів характеризує якості мови і мовлення: *Мова прісна як борц без солі 'нецікаве мовлення'; Мова красна як борц 'гарне мовлення'; Булькоче як горня з борцем у печі 'незрозуміле мовлення'*.

Окремі ФО з компонентом *борц* залежно від контексту мають діаметрально протилежне значення: *Гарячий як борц 'жвавий' – Гарячий як жидівський борц у п'ятницю 'байдужий'*. Безумовно, така градація засвідчує традиції приготування і споживання борщу саме українцями, і зокрема поліщуками, але аж ніяк не представниками інших етносів, що населяли Україну.

Лексема *юшка* у складі ФО має декілька значень: 1) 'рідка м'ясна, рибна, картопляна страва' (*Юшку варити 'вередувати'*); 2) 'рідина' (*Юшку пити і ноги мити 'покірний'*); 3) 'кров' (*Умитися юшкою 'кровотеча'*). Як правило, фразеологізми з компонентом *юшка*

характеризують якість певного явища, події, предмета, ознаки, властивості, дії: *Добрий як з гамна юшка* 'несмачний', 'невродливий', 'незграбний' тощо; *Дешева рибка – юшка вон;* *Дешеву юшку за ворота ллють;* *Дешева рибка – погана юшка.*

Поодинокі ФО з компонентом *суп* більш пізнього походження (з польськ. *supra*) і у всіх польських варіаціях маніфестують невдачу: *Індик думав – і в суп попав;* *Як вилкою в суп;* *Як суп без солі.*

Ймовірно, що ФО *Баланду точити* 'забагато говорити' з'явилася в поліській фразеології через вплив жаргонної тюремної лексики, оскільки *баланда* – це 'дуже рідка пісна юшка з недоброякісних продуктів'.

Молоко і молочні продукти були у постійному раціоні харчування поліщуків – свідченням цього є численні ФО з «молочними» компонентами.

Молоко: 'невдача': *З того молока не буде сиру;* *Упав як гладшика з молоком;* *Попасти в молоко;* *Толку як з козла – ні овни, ні молока;* *Ошпаритися на молоці;* 'удача': *Купається як кіт у молоці;* *Хапнув як циган молока;* 'заможність': *Молочні ріки в киселевих берегах;* 'скупість': *Допався як ужака до молока;* *Дивиться як кіт на кухлик з молоком;* *Облизується як кіт на молоко;* 'злість, сварка': *Аж молоко кисне;* *Розлити молоко;* 'непорядність': *Така з нього людина як цап молоко п'є;* 'обачність': *Дмухати на молоко;* 'недосвідченість': *Губи в молоці;* *Мамине молоко на губах не обсохло (не висохло);* *Молоко на губах не обсохло;* 'повільний': *Йде так, що на голові глечик із молоком встоїться;* *Йде наче молоко на голові кисне;* 'вродливий': *Кров з молоком;* *Гарний як у молоці купаний;* 'сивий': *Побілів як молочна піна;* *Сивий як молоко;* 'блідий': *Білий як з молока вилитий;* *Білий як молоко умитий.*

Сметана: 'невдача': *Упав у гаразд як муха в сметану;* 'удача': *Живе би кіт у сметані;* *Життя як сметана;* 'скупий, заздрісний': *Радий як кіт коло сметани;* *Любить як кіт сметану;* *Ласий як кіт до сметани;* *Облизується як кіт після сметани;* 'повільний': *Йде наче сметану на голові несе;* *Так біжить, що сметана на голові одстоїться;* *Йде як сметану на голові збиває;* 'незграбний': *Доба як муха по сметані;* *Спритний як муха в сметані.*

Сир: 'невдача': *Безоплатний сир тільки в мишоловці;* 'удача': *Купається як сир у маслі;* *Живе як сир у маслі катається;* 'нерішучість': *Відкладений тільки сир добрий;* 'брудний': *Білий як циганський сир;* *Цигани довго сир відклали.*

Побічний продукт переробки молока – *сироватка (перегон, кисляк)* – характеризує негативні риси поведінки індивіда: 'злість': *Солодкий як молоко – хоч би не скис;* 'пияцтво': *Заливається як пан сироваткою;* 'скупість': *Заливається як циган сироваткою (кисляком);* *Налопався як циган сироватки;* *Допався як свиня до перегону;* 'дурнуватий сміх': *Заливається як циган (дурень) сироваткою;* *Регоче як дурень після сироватки.* Можливо, мотиваційною основою щодо створення ФО послужили невисокі смакові та поживні якості сироватки, а відтак низька вартість цього харчового продукту.

Каша була, і певною мірою, залишається базовим продуктом споживання українців. Хоча господині готували різні каші (гречані, пшоняні, ячні), у фразеології практично відсутня диференціація за складом крупи, виняток становить ФО *Кумо, позичте пиона на куліш.* – *Нема, треба натовкти.* – *То я прийду, коли натовчете* 'погана господиня'. Переглядаючи численні сталі вирази із компонентом *каша*, помічаємо, що каша – це суспільна страва: *Зварити (з кимось) кашу* 'дійти згоди'; *Розхльобувати кашу* 'вирішувати

ти складну проблему»; *Каши не зварии (з кимось)* 'непорозуміння', адже її готували під час обрядових дійств (на хрестини, мерлини, ворожіння, толоки) [4: 529]. В цілому ж, ФО із компонентом *каша* не можна чітко структурувати за тематичними групами, проте спостерігається символіка добробуту (*Хочеш каші – злізь із печі*), гідності (*Не дати в кашу наплювати*), безперспективності (*Заварити кашу*), складності у вирішенні проблеми (*Чим заколотив кашу – тим і розмішуй*), позитиву (*Маслом каші не спортити*), поміркованості (*Мовчи, язичку, – кашки з їси*). Також каша маніфестує невдачу в певних справах (*У кашу вквітати; Скисла каша; Дати гарбузячої каші*), гоноровість незаможної людини (*Дома каша без круп, а на людях шапка за руб; Хоч зад голій, зате каша з молоком*).

Фразеологізми із компонентом *каша* характеризують людину набридливу (*Обрид як поміщицька каша*), пихату (*Гречана каша сама себе хвалить*), брудну (*Чепурний як горищик із кашею*), обережну (*Заходився як кіт коло гарячої каші*), слабосилу (*Мало каші з їсти*). Уже хрестоматійними стали ФО на ознаку порваного взуття (*Капці каші просять*), а також із значенням 'карі', 'побиття': (*Березова каша; Березової каші з їсти (покуштувати); Дати березової каші; Всипати березової каші*); *Почастувати березовою кашею*.

Що ж до м'ясної тематики, то в поліській фразеології активно функціонують ФО з компонентом *сало*, а також *м'ясо*, *ковбаса*, *кишка*.

У свідомості українця *сало* – це не лише і не стільки їжа, скільки елемент світосприйняття, адже сало, жир – то ознака заможності, добробуту, удачі: *Живе як бобер (почка, квочка, миша) у салі*. Саме сало є мрією котів, собак і циган: *Ласий як циган на сало; Очима водить як кіт за салом; Видно як собаку, що сало з їв: сидить і викручується*. Прикметно, що крадіжка саме сала (а не м'яса чи ковбаси) фіксується у ФО і осуджується: *Дивиться ніби я у нього в голодовку кусок сала украв; Зловили як kota над салом; Знати, чия кішка сало з їла; Тиха українська ніч, але сало треба переховати*. Властивість сала рівно, легко нарізатися зумовила утворення ФО із семантикою улесливості: *Говорить як салом мастить; Хоч до сала прив'язи*. Проте за певних обставин сало є недоречне: *Дурний як сало без хліба; Мнеться як сало в помідорах*.

Дуже продуктивними у фразеотворенні стали похідні продукти із сала – *вишкварки*, *шкварки*, *шкурлати*, *шкуртки*, *шкурки*. Як правило, ФО маніфестують таку семантику: 'злий': *Підскакує (сичить, шкварчить) як сало на сковороді; Шкварчить як сало на сковороді (як вишкварки на сковороді, як шкварка на пательні, як шкурлат на огні)*; 'пихатий': *Дмється як шкурат (шкурка, шкураток) на огні*; 1.'сварливий', 2.'балакучий': *Тріщить як сало на сковороді; 'покарання': Спекти на шкварку; Зробити вишкварки; 'худорба': Спектися на шкварку*.

Аналогічними у цій системі координат є ФО з компонентом *масляні вишкварки*, оскільки відсутній реальний предмет спостереження: *Масляні вишкварки 'нісенітниця'; Не варте і за масляні вишкварки 'не варт уваги'; Сваряться за масляні вишкварки 'сварка ні за що'*.

Решта м'ясних виробів у фразеології мають оцінну вартість: *ковбаса* – 'заможність', 'свято': *Сама лучча риба – ковбаса; Ласий на чужі ковбаси; Дивиться як кіт на ковбасу; кишка* – буденна, «чорна» їжа: *За кавалок кишки сім кілометрів пішки; За кусок кишки сто кілометрів пішки; За півкіла кишки сім миль пішки*. Поодинокими є згадки у фразеології «м'ясних» лексем: *Гіло росте не від котлет, а від лет 'обрезклий'; Їсть як жид*

шашлики з дохлої свині 'гидувати'; У степу і хрущ м'ясо 'безперспективність'; Старого парубка женити як старе м'ясо варити 'безнадійність'.

Жирові продукти (жир, олія, лій (лой), масло, смалець) як компоненти ФО в поліській фразеології вживаються із діаметрально протилежним значенням – 'розумний': Мати олію (лій, смалець) в голові, й порівняйте: не гурт олії в голові 'дурний'.

Сите, заможне життя типового поліщука можливе за наявності жировісних продуктів – сала, масла, сметани: Живе як кіт у сметані; Живе як сир у маслі катається; Доля маслом губи змастила; Маслом каші не зіспеуєш.

Здатність масла легко розтоплюватися спричинила появу ФО: Легко як гарячий ніж по маслу 'легко вдається'; Бреше як маслом мастить 'легко бреше'; Пішло як по маслу 'пошастило'. Однак фізичні властивості жирових продуктів зумовили появу групи ФО із значенням 'неохайний', 'брудний': Вищупувався як маслом сніг маستير; Коси як жиром (олією) политі; Коси як салом помазані; Коси як смальцем помиті.

Назви напоїв (квас, пиво, брага, мед, горілка, сороківка, сітро), зважаючи на смакові якості, традиції приготування і зберігання, культуру споживання, також стали компонентами ФО.

Квас у фразеології позиціонується як ознака зубожіння: Часом і з квасом, а порою і з водою; Живемо часом як цибуля з квасом. Ймовірно, що мають на увазі буряковий квас, який використовували як обрядовий напій у Великий піст (діяство «полоскати зуби») [4: 568].

Обрядовими напоями віддавна були брага і пиво. Брага – це хмільний продукт, який виготовлявся з ячмінного солоду і розводився водою; якщо ж до браги додавали заварку із хмелю, то такий напій називали пивом [4: 564]. Очевидно, що брага була вельми популярним напоєм не лише для чоловіків, але й для волів, свиней і мух: Липнуть як до браги мухи; Липнуть як свині до браги; Допався як віл до браги; Липне як п'яний до браги – скрізь подається характеристика надокучливої особи. Пиво у фразеології стало синонімом неякісного продукту, невдачі загалом: Різкий як ружинське пиво; З цього діла не буде пива; Розібрало як вовка пиво; Пивом душу не обманеш.

Неякісне виготовлення солодких газованих напоїв трансформувалося в народному мовленні у ФО із значенням 'злий': різкий як торішній лимонад; Різкий як сітро.

Особливо важливим і значущим для поліщуків був питний мед. Мед (меди) здавна був ритуальним напоєм, який вживали на громадських учтах, у похоронних та поминальних обрядах [5: 404]: Поки зберешся, то бояри й мед поп'ють 'повільний'. У фразеологічному доробку мед (як напій) має значення улесливості (Говорить як медом поливає; Говорить як мед розливає; Лити мед), а також підступності (Дати меду; Вашиими устами мед пити).

Поліська фразеологія не обмежується запропонованим вище переліком та образною характеристикою страв і напоїв. Поза нашою увагою залишилися численні ФО, що містять у своїй структурі лексеми хліб (вергун, содник, книш), вироби із борошна (галушки, вареники, млинці), інгредієнти до тіста (борошно (мука), дріжджі), харчові продукти (мед, яйце), оскільки розглянути усі ФО цієї компонентної групи в обсязі однієї статті неможливо.

Висновки. Варто зазначити, що поліщуки важливого значення надавали процесу приготування їжі, традиціям споживання – і доказом цього є численні ФО: Смачно, хоч

на собак вищий 'зовсім несмачно'; *Черевко не дерево – роздається* 'про ненажеру'; *Живіт як злодій – старого добра не пам'ятає* 'про ненажеру'; *Наїстися під віничок* 'досхочу'.

Сама лексема *їсти* і процес споживання їжі також переосмислилися і набули у фразеології нових, почасти несподіваних значень: *Роздивляється наче їсть* 'уважно дивитися'; *Вчора їв – вчора жив* 'марні згадки'; *Їсти не просить* 'не завдає турбот'; *Їсти поїдом* 'знущатися'; *Їсти терпячки* 'марно чекати'; *Сором не дим, очі не виїсть* 'безсоромність'; *Сорому наїстись* 'зняковіті'.

Переїмалися мовці й почуттям голоду, про що свідчать численні ФО цієї тематичної групи: *говорить як три (сім) дні не їв*; *Риски в роті не мати*; *Рісочки в робі не держати*; *Крихти в роті не було*; *Росинки в роті нема*; *Роски в роті не було*.

У фразеології також знайшли своє місце традиційні способи приготування їжі: *На цьому пеклось і варилось* 'кінець'; *Сидить як варений у маслі* 'м'лявий'; *Як маком засмачене і дьогтем полите* 'злий'.

Також зазначимо, що у фразеологізмах з харчовим компонентом закарбувалися елементи народної обрядовості: *Дати гарбузачої каші* і *Винести печеного гарбуза* 'відмова сватам'; *Перерізати хліб* і *Хліб обмінати* 'погодитися вийти заміж'.

Насамкінець зауважимо, що фразеологізми із структурним компонентом назвою їжі/ напоїв становлять значний кількісний і якісний пласт поліської фразеології, вони допомагають усвідомити витоки етносвідомості українця, особливості його світобачення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля – К, 2006. – 716 с.
2. Добролюба Г. Красне слово – як золотий ключ. Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся і суміжних територій: словник. – Житомир: Волинь, 2003. – 160 с.
3. Добролюба Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини: словник. – Житомир: ПП Туловський, 2010. – 404 с.
4. Скуратівський В. Русалії: монографія. – К.: Довіра, 1996. – 734 с.
5. Завадська В. Мед: стаття / В кн.: Сто найвідоміших образів української міфології. – К.: Автограф, 2007. – С. 404-406.

Добролюба Г., кандидат філол. наук, доцент
Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир

НАЗВАННЯ ЕДИ І НАПИТКОВ В ПОЛЕССКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ: ИСТОРИЧЕСКИЙ И ЭТНОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ

В статье анализируются лексико-тематические группы фразеологизмов, в составе которых присутствует компонент-название еды или напитков. Объясняются наиболее продуктивные в количественном отношении номинации; определяются основные семантические типы фразеологических единиц; подчеркивается, что ФЕ, имеющие структурный компонент еда / напиток, составляют существенный слой полесской фразеологии.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологическая единица (ФЕ), фразеологический компонент, семантика, этнознание.

Dobrolyozha G., docent
Zhytomyr state university, Zhytomyr

NAMES OF DRINKS AND FOOD IN POLISSYA PHRASEOLOGY: HISTORY AND ETHNOCULTUROLOGIC COMMENT

The article deals with phraseological groups with the component-names of drinks and kinds of food and determines the most productive quantitative nomination.

Key words: *ethnoconcept, phraseological unit (PU), phraseosemantic group, phraseological component, semantic, ethnoconsciousness.*

УДК 81'342.8

Задорожний В.Б., канд. філол. наук, старший науковий працівник
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Київ

УКРАЇНСЬКИЙ ДІЄСЛІВНИЙ НАГОЛОС: ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ І МОВНА ПРАКТИКА У СВІТЛІ ЕКСПЕРИМЕНТУ

*Стаття являє собою результат і узагальнення даних, отриманих автором у ході експерименту, під час якого респондентам було запропоновано наголосити особові словоформи теперішньо-майбутнього та родо-числові минулого часів дійсного способу, а також особові словоформи наказового способу дієслова **насторожити(ся)** «викликати напружену увагу», що, згідно з даними сучасної лексикографії, має кінцеву акцентну парадигму. Метою експерименту було виявити характер еволюційних змін у наголошенні дієслів сучасної української мови на **-ити**. Попри позірну хаотичність різноманітних даних експерименту, його результати вказують на доволі помітну тенденцію серед цих дієслів до втрати ними первісного кінцевого наголосу.*

Ключові слова: *акцентна парадигма, акцентна характеристика, акцентний тип (кінцевий, кореневий, рухомий), особова парадигма, словоформа.*

Давно помічено, що наука має властивість потрапляти доволі дивну як на саму її природу й призначення ситуацію: ставити річчю в собі, що автоматично її перетворює в річ для себе. Українська акцентологічна наука, особливо в тій своїй ділянці, що хоче мати прикладне значення як похідне від наукових занять, причетних до вироблення певних орфоепічних норм, спертих на зважені підстави для них, ще мусить уточнити предмет свого інтересу. Матеріалом для її занять і висуваних із них узагальнень здебільшого слугують лексикографічні дані. Тим часом зауважено, що лексикографія не так фіксує сучасний її мовний стан, як укотре відтворює зміст словників попереднього часу. Польових досліджень з акцентології в Україні не було за всю історію українського мовознавства, хоч, на нашу думку, саме українська мова, як жодна інша, потребує цього: адже науку про неї створюють у здебільшого русифікованих містах, яким вона дана в пам'яті, а не в щоденному різноманітному живому спілкуванні. Гадаємо, що

© *Задорожний В.Б.*, 2015